

הבדלים בתפיסת הבית והמשפחה בציורי ילדים בסיכון מהמגזר הערבי :

השוואה בין ילדים שהוצאו לפנימיות מול ילדים החיים עם משפחותיהם

מאת: ניבין פנאדכה, רחל לב – ויזל ופיסל עזאייזה

על ידי משרד הרווחה, בדרך כלל בפנימיות לילדים בסיכון ובמשפחות אומנה (ציונית, ברמן וכן אריה, 2009). מחקרים שונים נערכו בארץ והתמקדו באיכות החיים של ילדים שהוצאו לפנימיות לעומת אלה שנשארו בחיק משפחותיהם (Davidson-Arad, Englechin- Segal &) (Wozner, 2003; Davidson-Arad, 2005), אך מעטים נעשו במגזר הערבי, והם התמקדו בהשפעת ההתעללות על ילדים ומתבגרים (Haj-Yahia & Abdo-Kaloti, 2008; Haj-Yahia & Ben-arieh, 2000; Haj-Yahia, Musleh & HJ-Yahia, 2002).

המחקר הנוכחי התמקד באוכלוסיית ילדים בסיכון מהמגזר הערבי בישראל, שחוו התעללות פיזית ו/או הזנחה והוצאו לפנימיות. מטרת המחקר היא לבחון את תפיסת הבית והמשפחה בקרב ילדים בסיכון מן המגזר הערבי שנשארו אצל הוריהם, לעומת אלה ששולבו בפנימיות. שאלת המחקר הייתה: האם יש הבדלים בתפיסת הבית והמשפחה בציורים של ילדים בסיכון מהמגזר הערבי בהשוואה בין ילדים שהוצאו למגורים בפנימייה (יום או שיקומית) לבין ילדים שגרים עם המשפחה?

סקירת ספרות

ילדים בסיכון

ילדים בסיכון הם ילדים שנמצאים בסביבה העלולה לסכן את שלומם הפיזי או הנפשי או בסביבה שאיננה מאפשרת להם התפתחות תקינה (הברמן-פרידמן וקרני, 2007; יעקוב, 2006; ציונית ושותפיה, 2009), אלא היא עלולה לפגוע ביכולתם להסתגל לבית הספר, לחברה ולחיי המשפחה (ציונית ושותפיה, 2009).

ילדים שחוו התעללות או הזנחה מפתחים ייצוגים שליליים של העצמי ושל ההורים (Shields, Ryan, & Cicchetti, 2001) ונוטים לתוקפנות ובעיות התנהגות שונות (Manly, Kim,) (Rogosch & Cicchetti, 2001). כמו כן, פגיעה בשלב לימודיהם

מטרת המחקר הייתה לבחון את ההבדלים בתפיסת הבית והמשפחה באמצעות שימוש בציורים השלכתיים בקרב ילדים בסיכון מהמגזר הערבי, המתגוררים בשלוש מסגרות שונות: פנימייה שיקומית, פנימיית יום, בבית עם הוריהם. במחקר השתתפו 78 ילדים, 34 בנים ו-44 בנות בגיל 8-11, המוגדרים כילדים בסיכון שחוו התעללות פיזית, הזנחה או את שניהם. שיטת המחקר כללה שאלון וציורים. לאחר שניתן הסבר על המחקר והושגה הסכמה מדעת להשתתפות בו, הועברו שאלון רקע לגורם המטפל בילד וציור בית כחלק ממבחן ציור בית, עץ ודמות המקורי H-T-P (Buck, 1969, 1981) וציור משפחה קינטית K-F-D (Burns & Kaufman, 1970) לילד. נערכה מהימנות בין שני שופטים, שהם מטפלים באמנות לגבי האינדיקטורים: שלושה בציור "בית" ו-ארבעה בציור "משפחה". במחקר נמצאו הבדלים בין הקבוצות במספר אינדיקטורים שנבחנו. בציור 'בית' נמצאו הבדלים באינדיקטורים של גודל הבית והבסיס שלו, ובציור 'משפחה' קינטית נמצאו הבדלים בהשמטת דמויות סמכותיות, ציור דמויות דומיננטיות ופעילות האימא. הבדלים אלו משקפים תפיסת בית ומשפחה טובים יותר בקרב קבוצת הילדים בפנימיית יום.

מילות מפתח: התעללות בילדים, ציורי ילדים, פנימיות, ציור בית, ציור משפחת קינטית.

מבוא

הרחקת ילדים בסיכון ממשפחותיהם ושילובם בפנימיות או מוסדות אחרים נועדה לספק לאלה אלטרנטיבה טיפולית, כיוון שרווחתם והתפתחותם אינה מובטחת במשפחתם הגרעינית ומכיוון שאין מספיק חלופות בקהילה (פרץ, 2003; Bar-Nir & Schmid, 1998). בערך 8000 מכלל הילדים הנזקקים מושמים מדי שנה במסגרות טיפוליות מחוץ לביתם

2001). יש חשיבות לשמירת הקשר של ההורים עם הילדים שהורחקו מהבית והושמו בפנימיות, שכן הביקורים הקבועים שלהם עוזרים לילדים לעבד את רגשותיהם השליליים ולווסת את תפקודם הרגשי. כמו כן, מסייע קשר זה לילדים להסתגל למסגרת החדשה בלי שיתעוררו רגשות של חוסר אמון ושל בגידה בהורים (Bar-Nir & Schmid, 1998). בנוסף לכך, המשפחה הערבית מעדיפה הרמוניה עם הסביבה, שמירת הקשרים המשפחתיים והתנהגות קולקטיוויסטית על פני אוריינטציות והתנהגויות אינדיבידואליות (חאגי-יחיא, 1994). המשפחה הערבית בישראל נחשבת לחלק מחברה פטריארכלית, הממקמת את האישה במקום נמוך בהיררכיה המשפחתית, ומעלה את מעמדם של הגברים המבוגרים והצעירים (אלחאידארי, 2003; חאגי יחיא, 1994). ישנם תפקידים ברורים ביחסים המשפחתיים, שכן תפקיד האב להעניש, לשלוט ולהטיל משמעת, ואילו תפקיד האם לתמוך, לחנך ולגדל ותפקיד הילד לציית ולהיכנע להם (Haj-Yahia & Ben-ariel, 2000). בעיות משפחתיות מתפתחות כאשר המשפחה או היחידים אינם שומרים על הרמוניה בינם לבין הסביבה והעולם החיצון. קשיים רגשיים וקונפליקטים אישיים ובין-אישיים נובעים מאי-ציות להוראות האל והתעלמות מציפיות החברה (חאגי-יחיא, 1994). השינויים שחלו בחברה הערבית, כמו הדחיקת ענף החקלאות ועלייה ברמת האבטלה, גרמו לשינויים כמותיים ברמות שונות במעמד האישה ואילצו נשים לחזור למעגל העבודה (Hasan, 1999). החוקרים מדווחים על שינויים במאפיינים המשפחתיים, אך לטענתם אינם כלולים במבנים וביחסים המסורתיים, כאשר נשמרה דרגה מסוימת של רציפות ביחידה המשפחתית ובראשות האב. לגבי מעמד האישה, השינוי הוא כמותי יותר מאיכותי בסיסי, וכאלה משנים את מעמדה במשפחה וביחסיה עם בניה (Haj-Yahia & Ben-ariel, 2000).

בשנים האחרונות נוצר מודל של **פנימיות יום**, מסגרות הממוקמות בקהילת האם של הילד, הפועלות לפי העקרונות של עבודה משותפת עם המשפחה כיחידה אחת, של שמירת הקשר בין הילד להוריו, של עירוב ההורים בטיפול הניתן בפנימייה, ושל שמירה על הקשר בין הילד למוסדות הקהילתיים, כגון בית-הספר, המתני"ס, ועבודה לקראת החזרתו לביתו לאחר שנתיים-שלוש (בן-רבי וחסין, 2006). הילדים מוסעים לפנימיות היום עם בוקר ומשם לבתי-הספר, שמהם חוזרים אליה, שם שוהים עד הערב ואז חוזרים לבתיהם, כך לאורך חמישה ימים בשבוע שבהם פועלות הפנימיות. המודל מבוסס על קרבה פיזית של המסגרת החוץ-ביתית לקהילה שהילדים מגיעים ממנה, ולמשפחות שיכולות

בבית הספר תגרום לירידה ברמת הישגיהם בלימודים, במוטיבציה ובתהליכים תואמי גיל, כמו חיברות ויכולת להתרכז (גלעד, לבב וגרוס, 2010).

ילדים שהורחקו מבתיהם והושמו במוסדות או במשפחות אומנה חווים טראומה נוספת דרך הרחקה ובידוד ממשפחותיהם, מחבריהם ומסביבתם המוכרת (Taussing, 2002), ולכן הם עלולים לפתח תחושת נטישה וקושי במתן אמון; ההערכה העצמית וכוח האגו נפגעים; מתעוררות אצלם תחושות שהם לא אהובים, שהם חסרי ערך, וכן תחושה של פחד עז הגורם להתקשרות חרדתית, לבלבול, לקונפליקט פנימי ולתחושת הצדקה של הנטישה דרך האשמה עצמית (Buehler, Orme, Post, & Patterson, 2000; Moss & Moss, 1984; Orme & Buehler, 2001). החוויה הטראומטית של ילדים שעברו התעללות איננה מסתיימת כשהם מורחקים מבתיהם, אלא יש סיכוי גבוה שיחוו עוד אירועים שליליים במהלך חייהם, בנוסף לסיכוי המוגבר לבעיות רגשיות והתנהגותיות, כי חסרים להם המשאבים המתאימים כדי להתמודד עם גורמי הלחץ הרבים של המעבר (Taussing, 2002). עם זאת, מחקרים שונים הראו כי צעירים שהושמו במערכת חיובית גילו עם הזמן התקדמות חיובית בהתפתחותם (Cicchetti & Rogosch, 2001).

ילדים בפנימיות בישראל

מכלל הילדים הנמצאים בסביבה שעלולה לסכן את שלומם הפיזי או הנפשי או כזו שאינה מאפשרת להם התפתחות תקינה, רק כ-8000 מושמים מדי שנה במסגרות טיפוליות, כגון פנימיות לילדים בסיכון ומשפחות אומנה (הברמן-פרידמן וקרני, 2007; יעקוב, 2006; ציונית ושותפיה, 2009). ההוצאה מהבית נועדה לספק להם את צרכיהם הפיזיים, הנפשיים והחברתיים (פרץ, Bar-Nir, & Schmid, 1998; 2003). אחת המסגרות היא **פנימייה שיקומית** לילדים עם פוטנציאל תקין, שהגיעו מתנאי גדילה לקויים ומספקת את צרכיהם היום-יומיים, כמו בגדים, אוכל, היגיינה ותנאי מחייה. בנוסף לכך, הפנימייה מספקת הפעלות שנועדו לפתח יכולות ולשפר מיומנויות. בפנימייה השיקומית מאפשרים לילדים לבקר את הוריהם אחת לשלושה שבועות ובחופשות הפנימייה (כורזים, אבו עסבה ודולב, 2002; פליישמן, ברנע, דולב, בן זמרה והויזלך, Bar-Nir & Schmid, 1998; 1999).

לאחרונה התגלו חסרונות של פתרונות חוץ-ביתיים, משנמצא שהילדים אינם זוכים לטיפול מתאים, ולעתים אף חשופים לאלימות ולהזנחה נשנות וחוזרות. הדלות בקיום קשר עם ההורים הביולוגיים אינה מאפשרת ליצור קשר משמעותי וארוך-טווח עמם (בן-רבי וחסין, 2006; דולב, זלכה, ובן זמרה,

הטכניקה השנייה – ציור משפחה בתנועה (Burns, & Kaufman, 1970) מתארת את תפיסת הילד לגבי משפחתו כיחידה שחבריה מחוברים או מנותקים. כמו כן, באמצעות מבטא הילד את תחושותיו לגבי עצמו ולגבי מקומו במשפחתו (Elin & Nucho, 1979). יחסי החברים במשפחה כפי שהם נתפסים אצל הילד מושלכים על הדף (Piperno et al., 2007) ציורים השלכתיים נחקרו רבות ונמצאו כבעלי תוקף ירוד (Cohen & Pheleps, 1985) וגם בעלי איכות ירודה, אשר מנעה כל אמירה חד-משמעית לגבי תקפותם הקלינית (Palmer et al., 2000). אך ציורי משפחה ובית נחשבים מהמבחינים הנפוצים (מרקמן- סימנס, 2001), ואחד המדדים שכן נמצאו בעלי תוקף סביר הוא רמת הסתגלות כללית (Yama, 1990). הפסיכולוגים רואים בציור את האמצעי הראשוני של הילד לביטוי חוויותיו ורגשותיו (אלקושי, 2000), ומשתמשים בציורים הערכתיים לשם קבלת אבחנה מבדלת. לעומתם, מטפלים באומנות משתמשים בציורים השלכתיים כדי להעריך נגישות והתאמת המטפל לטיפול באומנות וכדי לתכנן מטרות ומהלך טיפול. בהערכתם הם מסתמכים על התכונות הגלובליות של הציור ועל התייחסותו של המצייר לאלמנטים המופיעים (Malchiodi, 2002).

בהתבוננות בציורים, החוקרים נחלקים ביניהם בדרך שבה הם מנתחים את הציורים. מצד אחד, ישנה הגישה האטומית הבודקת כל מרכיב בציור בנפרד ומסיקה מסקנות, ומצד שני, ישנה הגישה ההוליסטית המנסה לבדוק את הציור השלם וממנו להסיק מסקנות, וזו האחרונה נחשבת למהימנה יותר (רז, 2012).

ילדים בסיכון ושימוש בציור להערכה – ממצאי מחקרים

קודמים

וילטמן ובראוני (Veltman & Browne, 2002) ערכו סקירה מקיפה של הספרות הנוגעת לאיכות הציורים בקרב ילדים שחוו התעללות פיזית ומינית. הביקורת הפיקה בסך הכול 317 מקורות ונמצאו 23 מחקרים רלוונטיים, מהם היה שימוש ב-15 כלי ציור, שכללו משפחה קינטית F-K-D וציור H-T-P. מספר מחקרים שהשוו בין קבוצת ילדים שחוו התעללות פיזית והזנחה לבין קבוצת ילדים שלא חוו זאת, מצאו מעט הבדלים סטטיסטיים מובהקים ומשמעותיים. באחד מהם נמצא כי יש סבירות גבוהה יותר שילדים שחוו התעללות פיזית יציירו בציור משפחה קינטית עיוות גוף, היעדר פרטים, דימוי גוף ירוד וקושי בזיהוי מיני. כמו כן, נמצא שהילדים נטו להשמיט מהציור את המטפל העיקרי שלהם ואת עצמם, וציירו על שטח

להפיק תועלת מקשר רציף עם בני משפחתם. ההורים מוערכים כבעלי יכולת ליהנות מהטיפול המוצע, המוגבל בזמן המיועד לילד ולהוריו, והמכוון להחזיר את הילד לביתו (בן-רבי וחסין, 2006).

ציורים השלכתיים ככלי להערכה וטיפול

ציורים השלכתיים מבוססים על טכניקת ההשלכה לפיה ציורו ותגובותיו של המצייר הן ביטוי לעולמו הפנימי והלא מודע, ונושא הציור מעורר תגובה המסמלת את המציאות ואת דרך המשגתה (רז, 2012). המצייר משליך את תחושותיו כלפי עצמו וכלפי הזולת ומביע את חרדותיו וסוגים שונים של מנגנוני הגנה, כמו הזדהות והשלכה (אברהם, 1989). הציורים מועילים לזיהוי בעיות רגשיות אצל ילדים לנכח ההנחה, כי הביטוי בציור מאפשר להביע מחשבות ורגשות שיש קושי להביעם באופן מילולי (Piperno, Di Biasi & Levi, 2007). נמצא כי ילדים שחוו התעללות גילו חוסר יכולת להביע את מחשבותיהם ואת רגשותיהם סביב אירועי ההתעללות (Hardin & Peterson, 1997), והגיבו באופן אגרסיבי או נמנעו יותר בעת חקירה על רקע של הפגיעה בהם (Toth, Cicchetti, Macfie & Emde, 1997) וגילו התנהלות נשלטת יותר ומגיבה פחות כלפי הבוחנים (Toth et al., 1997). בהיות הציור כלי שאינו מעורר איום, ניכרת בו חווית ההנאה והוא מסיט את תשומת לב הילד מפחד מהכישלון במתן תשובות לשאלות מילוליות שעלולות לגרום הרבה שאלות אחרות ולעורר את אי-יכולתו של הילד להבעה במילים (מלקוודי, 2004). ממצאים נוספים הצביעו על כך, ששימוש בטכניקות שאינן ורבליות, כגון ציור, עוקפות את מנגנוני ההגנה, מפחיתות חרדה ומאפשרות, על כן, הבעה חופשית יותר של תכנים מודעים ולא מודעים (מלקוודי, 2002; 2004; Veltman & Browne, 2002).

אנשי מקצוע משתמשים בציורים להערכת אישיות, להערכת מצב רגשי באמצעות ניתוח משמעות התוכן, וניתוח הציורים לפי אינדיקטורים (מלקוודי, 2004). חלק מהטכניקות המקובלות בקרב אנשי מקצוע להערכת מצב נפשי של ילדים הן: ציור בית, ציור עץ וציור דמות (H-T-P) וציור משפחה קינטית ("משפחה בתנועה"). הטכניקה של ציור בית היא חלק מטכניקת ציור בית, עץ ודמות המקורית (H-T-P) שפיתח באק (Buck, 1969). בית מייצג את מקום מגורי המשפחה (הטריטוריה והמרחב האינטימי, הרגשי והפיזי), ונמצא כי ציורו בידי ילדים יש בו כדי לבטא את עמדותיהם לגבי מערך היחסים עם דמויות ההורים והאחים (Hammer, 1997) ומסמל פורטרט עצמי, דימוי גוף, הסתגלות ונגישות לאחרים (Buck, 1981).

של פחות משני שלישים משטח הדף (Carpenter, 1997; Kennedy, Armstrong & Moore, 1997).

שאלת המחקר שנגזרת מן הספרות בתחום היא האם יש הבדלים בתפיסת הבית והמשפחה בציורים של ילדים בסיכון מהמגזר הערבי, בהשוואה בין ילדים שהוצאו למגורים בפנימייה (יום או שיקומית) לבין ילדים שגרים עם המשפחה.

השיטה

משתתפים

במחקר השתתפו 78 ילדים בסיכון מן המגזר הערבי (34 בנים ו-44 בנות) בגיל 8-11 (ממוצע=9.33, סטיית תקן=0.76) המוגדרים כילדים בסיכון על ידי לשכת הרווחה. המשתתפים חולקו לשלוש קבוצות: קבוצה ראשונה – פנימייה שיקומית, שכללה 25 ילדים (11 בנים ו-14 בנות). קבוצה שנייה – פנימיית יום, כללה 26 ילדים (13 בנים ו-13 בנות, ממוצע שהייה 2.3 שנים, סטיית תקן=1.32). קבוצה אחרונה שלישית – ילדים שמתגוררים עם הוריהם, ובה 27 משתתפים (10 בנים ו-17 בנות).

הליך

עם קבלת אישור ממושרד הרווחה לעריכת המחקר, ולאחר קבלת אישור ההורים ו/או האפוטרופוסים להשתתפות במחקר והסכמותיהם של מנהלי הפנימיות (טופס הסכמה והתחייבות לשמירה על אנונימיות), נערך איסוף הנתונים (דצמבר-מאי, 2012). העובדים הסוציאליים המטפלים בילדים במסגרות השונות נפגשו עם כל הילדים בקבוצה והסבירו להם על המחקר. ילד שהסכים להשתתף בו נפגש עם החוקרת. קבוצת ההשוואה, שכללה ילדים במשפחה, גויסה אף היא באמצעות העובדים הסוציאליים במחלקות הרווחה. המפגשים עם הילדים היו אישיים, נמשכו כעשרים דקות עם כל אחד ובהם התבקשו לצייר ציור 'בית' וציור 'משפחה קינטית'.

הערכת הציורים וניתוחם נעשתה בידי שני שופטים אנשי אקדמיה, העובדים במקצועות טיפוליים ובעלי רקע בניתוח ציורים. בשלב הראשון התבקשו השופטים למלא את הדף כדי לציין את מידת הבולטות של האינדיקטורים בכל ציור, ולהעריך את התשובות עבור 10 ילדים מבלי לדעת לאיזו קבוצה הם משתייכים. לאחר מכן התקיים דיון לגבי בהירות הסולמות והתאמתם ונמצא שהייתה התאמה של 80% בין השופטים. בשלב השני הם התבקשו למלא את הדף עבור כל הילדים. במטרה לבדוק מהימנות בין שופטים, נערך חישוב של מתאם פירסון, והמתאם שהתקבל בין השופטים היה גבוה ($r = .86$; $p = .00$).

כלי המחקר

נעשה שימוש בכלים הבאים:

ציור בית: הילדים התבקשו לצייר בית והאינדיקטורים שנבדקו הם:

1. גודל הבית: הבית מייצג דיוקן עצמי, הכולל מאפיינים, כמו אגו, נגישות וקשר למציאות (רז, 2012).

2. השמטות: הגג מייצג את עולם הדמיון, קירות הבית מספקים תמיכה ויציבות ומגינים מפני החוץ, הדלת והחלונות מייצגים את הפתחים דרכם נעשה הקשר עם הסביבה (פוקס-אפלמן, 2009, רז, 2012).

3. בסיס הבית: אינדיקציה לעצמאות מול תלות (פוקס-אפלמן, 2009).

ציור משפחה: הילדים התבקשו לצייר את משפחתם ואת עצמם **בפעילות**. לאחר שהציור הושלם, הם התבקשו לציין חברי משפחה לפי הסדר ולציין את הפעילות של כל אחד מהם. האינדיקטורים שנבדקו הם:

1. נוכחות או היעדרות דמויות הוריות: מחיקה או השמטה של ההורים בציורים מבטאות בדרך כלל יחס שלילי, ואת משאלתו של הילד להרחיק את הדמות המושמטת מחייו או להתעלם ממנה (רז, 2012).

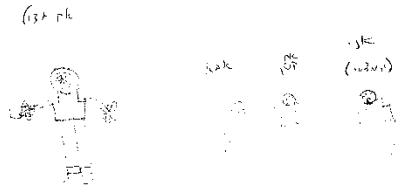
2. דומיננטיות: הבדיקה נעשתה באמצעות בחינת גודל הדמות וגודל הראש. הגדלת דמויות או הקטנתן מסמלות את ציון חשיבותן או עצמתן בעיני הילד, והראש הגדול ביותר מייצג את הדמות החשובה ביותר שמקבלת החלטות במשפחה (רז, 2012; רימרמן, 1975).

3. השמטת עצמי: מסמלת דימוי עצמי ירוד, רגשי נחיתות ואי-השתייכות למשפחה (רז, 2012).

4. תפקידים: לבחירת תפקיד עבור הדמויות ההוריות יש משמעות. אימא מבשלת נתפסת כאם מזינה ומכילה, ואימא מנקה מציינת גם מרוחקת המספקת צרכים פיזיים (Burns, 1982).

ממצאים

לצורך מענה על שאלת המחקר האם יש הבדלים בתפיסת הבית והמשפחה בציורים של ילדים בסיכון מהמגזר הערבי, בהשוואה בין ילדים שהוצאו למגורים בפנימייה (יום או שיקומית) לבין ילדים שגרים עם המשפחה נערך מבחן חי בריבוע לאי-תלות משתנים דמוגרפיים בהשוואה בין קבוצות המחקר. נמצא כי יש הבדלים מובהקים בין הקבוצות מבחינת

ציור 2: ילד בן 10 מקבוצת פנימייה שיקומית, דמות האימא מושמטת, האח בצד שמאל הוא הדמות הגדולה ביותר. הדמות מצד ימין היא דמות המצייר, רחוקה מהשאר, הידיים מושמטות.

נוכחות/היעדרות דמויות הוריות: נמצא קשר מובהק בין היעדרות ההורים בציור לבין קבוצות המחקר לטובת פנימייה שיקומית, שהתאפיינה באחוז הנמוך ביותר להופעת שני ההורים בציור ($\chi^2(1,78)=13.39; p=0.037$): שכיחות ציור שתי הדמויות ההוריות בקרב קבוצת הפנימייה שיקומית הייתה 40%, לעומת פנימיית יום שבה השכיחות הייתה 65.4%-ו-63% בקבוצת ילדי המשפחה.

דומיננטיות: נמצא הבדל מובהק בין הדומיננטיות במשפחה לבין קבוצת המחקר לטובת קבוצת המשפחה ($(1,78)=9.67$); שכיחות ציור אחת מהדמויות ההוריות כדמות דומיננטית הייתה 59.3% בקרב ילדים החיים בחיק המשפחה, לעומת זאת בקבוצת ההשמה הייתה השכיחות 38.5% בקבוצת פנימיית יום ו-28% בקבוצת פנימייה שיקומית.

השמטת העצמי והשמטות באיברי הגוף: לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות בנוגע להשמטת העצמי ($(1,78)= 3.91$); שכיחות ציור ובונוגע להשמטת איברי הגוף ($(1,78)= 8.21$) ($\chi^2 p=0.865$) (χ^2 ; $p=0.413$).

תפקידים ייחודיים להורים: בבדיקת חלוקת תפקידים של בני המשפחה נמצאו הבדלים בקבוצות הבנים לגבי פעילות דמות האם (מבשלת, מנקה או פעילות אחרת) בציור המשפחה. נמצא קשר מובהק בין פעילות האם לבין קבוצות הבנים נמצא קשר מובהק ($\chi^2(1,34)= 12.57$; $p=0.050$): שכיחות ציור דמות האם העסוקה בניקיון בקרב קבוצת ילדי המשפחה הוא 70% לעומת 30.8% בפנימיית יום ו-18.2% בקבוצת פנימייה שיקומית.

דיון

מטרת המחקר הייתה לבדוק את ההבדלים בתפיסת הבית והמשפחה באמצעות שימוש בציורים השלכתיים בקרב ילדים בסיכון במגזר הערבי, שחוו התעללות פיזית ו/או הזנחה,

המשתנים: מצב משפחתי (חד הורני, ביחד $p < 0.001$; $(1,78)=20.79$), תעסוקת האב ($\chi^2(1,78)=22.27$; $p < 0.001$) והאם ($\chi^2(1,78)=33.66$; $p < 0.000$) (עובדת, מובטלת, מקבלת נכות), מצב כלכלי ($\chi^2(1,78)=23.36$; $p < 0.001$). במשתנים סוג ההתעללות, המצב הבריאותי והנפשי של האב והאם והתפקוד ההורי לא נמצאו הבדלים מובהקים.

ציור בית

ציור 1: ילד בן 10 שנים, קבוצת ילדים במשפחה, הבית ביחס לדף קטן מאוד, מציור קו נפרד.

גודל הבית: בהשוואה בין הקבוצות נמצא קשר מובהק בין גודל הבית לבין קבוצות המחקר ($\chi^2(1,78)=10.75$; $p=0.030$): נמצא כי שכיחות ציור בית קטן בקרב קבוצת ילדים במשפחה הייתה 66.7% לעומת 38.5% בקבוצת פנימיית יום ו-44% בקרב אוכלוסיית פנימייה שיקומית, לעומת 40% מהקבוצה האחרונה שציירו בתים גדולים.

קרקע-בסיס הבית: נמצא קשר מובהק בין בסיס הבית לבין קבוצות המחקר ($\chi^2(1,78)=5.94$; $p=0.051$): נמצא כי שכיחות השימוש בקו הדף בקרב קבוצת פנימיית יום הייתה 92.3% לעומת 64% בפנימייה שיקומית ו-74.1% בקבוצת הילדים במשפחה.

השמטות: לא נמצאו הבדלים מובהקים בהשוואה בין הקבוצות.

ציור משפחה קינטית

ניתן להסיק, כי הילדים שנשארו בחיק משפחותיהם מגלים תחושות, כמו דימוי עצמי ירוד ונסוגה, מאחר שיותר ממחציתם ציירו בית קטן. לעומתם, בקבוצת פנימייה שיקומית, ציורי הילדים התחלקו בין ציור בית קטן לבין ציור בית גדול. ניתן ללמוד שילדים שציירו בית גדול מגלים יותר קונפליקט ובעיות עם הסביבה, תחושות גרנדיוזיות וצורך בפיצוי עצמי על תחושת העקירה מהבית, והשלכת תחושות שליליות והאשמה עצמית. בקבוצה השלישית, ילדים בפנימיית יום, לא נצפתה מגמה דומיננטית.

פרמטר בסיס הבית (base-line)

שימוש בקצה התחתון של הדף יכול להעיד על חשיבות הבית עבור המצייר לעומת קו נפרד, שיכול להעיד על מרחק מבית ההורים (פוקס-אפלמן, 2009). קו הבית מלמטה מייצג את האיד, לפיו המצייר שואף לספונטניות וסיפוק צרכים מידיים. אדם אשר מתקשה להתמודד עם דחפי האיד יטה לצייר בית עם תשתית ללא הפרדה ברורה, כדבר המשקף את הקושי להתמודד עם הדחפים (רו, 2012). בקרב ילדים עם קווים דיכאוניים ישנה סבירות גבוהה יותר שהקו התחתון של הבית ייתמך בשולי הדף (Hammer, 1980). לכן ניתן להסיק, שילדי פנימיית יום מגלים יותר רגישות, חוסר ביטחון ודאגה לגבי יציבות ביתם, תלות והיאחזות בבית, דברים שיכולים לנבוע גם מהמצב הכלכלי של המשפחה, מאחר שרוב האבות מובטלים או עובדים בעבודות מזדמנות. לעומתם, בקבוצת האחרות הופיע קו נפרד בשכיחות גבוהה יותר, דבר שיכול להעיד על יותר עצמאות ונפרדות ומרחק ביחס לבית, שכן בקבוצת הפנימייה השיקומית, יותר ממחצית האימהות עובדות וכמעט כל האבות עובדים. נתון זה מזמין בדיקה מעמיקה יותר, מאחר שבספרות ובמחקרים לא נמצא תיעוד כלשהו לחקירתו בכלל, ובקרב ילדים שחוו התעללות, בפרט.

ציור משפחה קינטית

זהו כלי הנחשב לשימושי להערכת מצבם של הילדים ולחקירת היחסים המשפחתיים בעיניו של המצייר (Piperno et al., 2007). במחקרם של קארפנטר ושותפיו (Carpenter et al., 1997) נמצא שילדים שחוו התעללות פיזית נטו להשמיט את מטפלים העיקרי בהשוואה לילדים שלא חוו התעללות. מחיקת ההורים או השמטתם בציורים מבטאות, בדרך כלל, יחס שלילי ואת משאלתו של המצייר להרחיק את הדמות המושמטת מחייו או להתעלם ממנה (רו, 2012). הן גם מצביעות על קונפליקטים (Buck, 1981), בעיות בתהליך ההזדהות וזה סימן משמעותי למועקה נפשית (Piperno et al., 2007).

המשולבים בשלוש מסגרות שונות. בציור בית, הממצאים הראו הבדלים מובהקים בפרמטרים של גודל הבית ובסיס הבית לעומת פרמטר ההשמטות שבו לא נמצא הבדל. בציור משפחה קינטית נמצאו הבדלים מובהקים בפרמטרים של השמטת דמויות הוריות, של ציור דמות דומיננטית ושל תפקיד האם, לעומת פרמטר השמטת המצייר שבו לא נצפה הבדל מובהק.

מחקרים קודמים השתמשו בכלי ציורי השלכתי להערכת קבוצות ילדים שחוו התעללות פיזית ו/או הזנחה, והתוצאות לא היו חד-משמעיות בעקבות מספר קטן, באופן יחסי, של מחקרים ומחסור בנתונים השוואתיים דומים (Gough, 1996). גוינר, שמידט וברנט (Joiner, Schmidt & Barnett, 1996) הגיעו למסקנה שהכלי הציורי שימושי ליצירת קשר ואמון עם ילדים, אך לא שימושי למדידה ולהערכה. עם זאת, ניתן להיעזר בציורים להשגת אינפורמציה בתהליך הערכה כללית של הילד (Malchiodi, 1990). ממצאים אחרונים מצביעים על כך, שטכניקות ציור מתייחסות במידה רבה להערכת מצבים רגשיים של ילדים, והציורים שימושיים לזיהוי בעיות רגשיות אצלם, במיוחד אצל אלה שחוו התעללות והמגלים פחד לשתף ולהביע את עצמם באופן מילולי (Piperno et al., 2007).

המחקר הנוכחי נעזר בציורים להערכת תחושות כלפי הבית והמשפחה של ילדים שחוו התעללות פיזית ו/או הזנחה, תוך השוואה בין ילדים שגרים בפנימייה שיקומית, בפנימייה יומית ובבית הגרעיני. שני הציורים שהילדים התבקשו לצייר היו ציור 'בית' וציור 'משפחה קינטית'. ציור בית הוא כלי נפוץ שמשתמשים בו, בדרך כלל, כחלק מכלי הערכת ה-H-T-P (מרקמן-סימנס, 2001).

החוקרת קלוג (Kellogg, 1969) בדקה למעלה ממיליון ציורי בית של ילדים משלושים מדינות והגיעה למסקנה, שאף כי בכל אחת מן המדינות מקובלת צורת מגורים אחרת, תבנית הבית חוזרת על עצמה, אם כי המידות היחסיות של הבית משתנות על-פי היחס המשתנה של הילד כלפי ביתו. רו (2012) טוען כי ציור בית מעיד על תחושתו של המצייר לגבי ההגנה שביתו מעניק לו, קשייו של המצייר, משאלותיו, מאבקיו ושאר תכניו הנפשיים שאינם מודעים לו. בציור, ההתייחסות לבית היא כאל שלם, וכשהוא קטן הוא מסמל דיכאון או נסיגה מהמציאות. אך אם השלם גדול, הדבר מסמל תחושות חזקות של קונפליקט עם הסביבה והציור שלו מבטא את תגובתו שהיא חיפוש אחר סיפוק בפעולה מפצה או בפנטזיה (Hammer, 1980) או בפיצוי יתר כאמצעי להתמודד עם תחושותיו השליליות לגבי עצמו (Buck, 1981).

יותר בניקיון הבית מאשר עם בני המשפחה (Bums, 1982). בפנימייה השיקומית רוב הילדים שציירו את אימם תיאר אותה מבשלת ומכינה אוכל, המשקפת את זו אשר עונה לצרכי הילד (Bums, 1982). הרמן (2005) טוענת שילדים אשר גדלים בסביבה פוגעת ומתעללת יתארו את הוריהם כאידיאליים וינסו למצוא חן בעיניהם. הילד גם יעשה אידיאליזציה של הוריו כדי לשמור על עצמו.

מסאלחה (2011) בדק במחקרו את תפיסת טיב ההורות בין קבוצות פנימיית יום לבין פנימייה רגילה ומצא, שהילדים מהפנימייה הרגילה מעידים על תפיסת ההורים כרגישים ונענים לצרכיהם יותר, שהיא תפיסה חיובית יותר של טיב ההורות, ומסקנתו הייתה שהמרחק מהבית משפיע על הייצוג ההורי באופן חיובי יותר, מאשר אצל אלה שנשארו להתגורר בחיק משפחותיהם. ההנחה הייתה כי הבדלי התפיסה נובעים ממנגנוני ההגנה של פיזול, אידיאליזציה והזדהות עם הקרוב שהילד מפעיל כדי להתגבר על הטראומה (Blizard & Bluhm, 1994).

תוצאות מחקר זה תומכות במחקרים אחרים שנעשו בארץ. ביניהם, מחקרם של בן רבי וחסין (2006), שעסק בהשוואה בין פנימיית יום לבין פנימייה שיקומית, ומצא כי בפנימיות יום חלה עלייה בהסתגלות הילדים לכללי המסגרת ולחברת הילדים, ירידה מסוימת באחוז הילדים המפגינים בעיות רגשיות ועלייה בהישגים הלימודיים, לעומת הפנימייה השיקומית - המשווית, שבה דווח על שיפור מסוים רק בתחום הלימודי. שני המחקרים שבוצעו בידי דוידזון-ארד (הראשון עם שותפים) (Davidson-Arad et al., 2003) בדקו את רמת איכות החיים של הילדים שכלל את תחומי תפקודם (מבחינה פסיכולוגית, פיזית, סוציאלית ותרבותית) ואת אופני תפקודם (האקספרסיבי וההסתגלותי). הממצאים הראו שיפור באיכות החיים של הילדים המורחקים ממשפחותיהם והמושגים במסגרות חוץ בהשוואה לילדים שנשארו בחיק משפחותיהם בשתי תקופות שונות (לאחר 6 חודשים ולאחר 15 חודשים).

ממצאי המחקר הנוכחי תורמים להרחבת הידע התיאורטי בתחום השלכות הוצאת ילדים הנתונים להתעללות ו/או להזנחה מהבית בקשר לתפיסת בית ומשפחה. כמו כן, מאחר שייחודיותו של המחקר היא בכך שממצאיו התקבלו דרך ציור, הדבר עשוי לשמש בסיס לפיתוח תכניות התערבות היכולות להכיל בתוכן התערבות באמצעות ציור לאנשי מקצוע המטפלים בקבוצת אוכלוסייה זו.

מגבלות המחקר

מכאן ניתן לומר שבקבוצת פנימייה שיקומית, שהרבה מהנבדקים שלה השמיטו את שתי הדמויות ההוריות, עולות תחושות של כעס ובעיות הזדהות עם ההורים, הנובעות מתחושת נטישה מצדם של האחרונים, ההיעדר המרובה מחייהם, הרקע הקשה יותר בחייהם של ילדים אלה ואחוז גדול יותר של אימהות עובדות. היעדר דמות האב יכולה להעיד על בעיות הזדהות עמו ותחושות כעס והאשמה כלפיו, וכן קושי להתמודד אתו במיוחד במשפחות מהמגזר הערבי, שבהן עליו מוטל התפקיד להעניש, לשלוט ולהטיל משמעת, בעוד תפקיד האם הוא לתמוך, לחנך ולגדל ותפקיד הילד לציית ולהיכנע להם (חאגי-יחיא, 1994).

לעומת זאת, בפנימייה יומית מתקיימת עבודה עם ההורים במקביל לעבודה עם הילדים, שכן ההורים מגיעים באופן יותר סדיר ומתקיימים מפגשים טיפוליים משותפים עם הילדים. לכן, שני ההורים מופיעים יותר בציורים, ותופעה דומה נצפתה בקבוצת הילדים שעדיין גרים עם הוריהם והם נוכחים בחייהם וכמעט כל האימהות הן עקרות בית.

הדמות הדומיננטית בין הקבוצות

זוהי הדמות בעלת הראש הגדול המסמלת את הדמות בעלת הסמכות הרבה ביותר בעיני המצייר (רז, 2012). כשהמשפחה חווה משבר, הילד מעריך את תפקיד או את האחריות ההורית מחדש (Buck, 1981), לכן ועל סמך זאת, הורים בקבוצת הילדים במשפחה נתפסים כדמות הדומיננטית במשפחה. תחושה זו יכולה לנבוע גם מתפיסת ההורים כדמויות החשובות, המכריעות והמחליטות. לעומת קבוצת ההשמה, ההורים נתפסים פחות דומיננטיים בקבוצת פנימיית יום, שבה קבוצת הבנים תופסת את אחד האחים (בדרך כלל הבוגר) כדומיננטי, בעל החשיבות והמחליט במקום ההורים. בקבוצה השיקומית, כמעט שליש מהמשתתפים ציירו את עצמם כדמות הדומיננטית במשפחה. לדברי פיפרנו ושותפיו (Piperno et al., 2007), גודל הדמות המצוירת מייצגת את הדימוי העצמי של הילד. הילדים האלה נוטים לסמוך על עצמם יותר מאשר על שאר בני המשפחה, תחושה שנובעת, כנראה מתחושת חוסר אמון בשאר בני המשפחה וחוסר השפעתם, במיוחד לנוכח ההחלטה להוציאם מהבית ובהסכמתם. כמו כן, ראש גדול של דמות המצייר יכול לבטא את שאיפתם להישגים אינטלקטואליים, גם אם שאיפה זו תישאר בגדר משאלה בשל נחיתות אינטלקטואלית או ליקוי מסוג זה (רז, 2012).

פעילות האם

בבדיקת פעילות האם בציור בקבוצת הבנים נמצא כי בקבוצת המתגוררים בחיק המשפחה רובם ציירו אימא מנקה, פעילות שנמצאה אופיינית יותר לאימהות כפייתיות שעסוקות

ותוקף יש להשוות בין אינדיקטורים בציורים לנושאים בשאלונים או תמות בראיונות שייאספו במקביל. גם גודל האוכלוסייה שכללה 78 ילדים שנחלקו לשלוש קבוצות, היה פחות מ-30 בכל אחת והוא בבחינת מגבלה. אחת הדרכים להגברת מהימנות הציור ככלי אבחוני היא ריבוי הציורים של אותו מצייר (רז, 2012). לכן, במחקר הבא מומלץ לראיין מספר יותר גדול של ילדים ולבקש מהם לצייר בשתי תקופות שונות.

במחקר זה נעשה שימוש בכלי השלכתי לגבי ההבדלים בתפיסת בית ומשפחה, שנחקר רבות ולמרות שנמצא בעל תוקף נמוך לעיתים (Cohen & Pheleps, 1985), הוא בעל תוקף סביר בהערכת רמת הסתגלות כללית (Yama, 1990). במחקר הנוכחי לא נבדקו ממדים נוספים בעלי תוקף ומהימנות לאישוש המסקנה, כמו דיווח מדריכים או שאלונים הבודקים מצב רגשי והסתגלותי, למשל רמת דיכאון, מוטיבציה, דרכי התמודדות, תפיסת מקום במשפחה ועוד. כדי ליצור מהימנות

ביבליוגרפיה

- אברהם, ע' (1989). הגלוי והנסתר בציורי דמויות- אנוש: ציורי דמות-אנוש, קבוצה ומשפחה, והשימוש בהם כמבחנים השלכתיים. תל-אביב: רשפים
- אלחאידארי, א' (2003). פטריארכליות וסוגיות הג'נדר אצל הערבים. ביירות: דאר אלסאקי.
- אלקושי, ר' (2000). תווי גרפי של ילדים הייצוג של פרספרציות מוזיקליות. חיבור לקבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- בן-רבי, ד' וחסיין, ט' (2006). פנימיות קהילתיות ופנימיות יום – דרכי עבודתן ומצב הילדים וההורים: סיכום שלוש שנות מחקר. ירושלים: מאיירס-גיוינט-מכון ברוקדייל, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער.
- גלעד, ג', לבב, י' וגרוס, ר' (2010). התעללות בילדים: שכיחות והשלכות ארוכות-טווח. חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית, 30(3-4), 359-376.
- דולב, ט', זלכה, א' ובן זמרה, צ' (2001). ניתוח החלטות מומחים ביחס לילדים שנמצאים בפנימיות. ירושלים: גיוינט ישראל- מכון ברוקדייל.
- הברמן-פרידמן, א' וקרני, מ' (2007). ילדים בסיכון. הד הגן, 27(1), 106-109.
- הרמן, ג' (2005). טראומה והחלמה. תל אביב: עם עובד.
- חאגי יחיא, מ' (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם לעבודה סוציאלית. חברה ורווחה, י"ד (3-4), 249-264.
- יעקוב, א' (2006). ילדים רחוקים: קשר השתיקה סביב הרחקת ילדים ממשפחותיהם. רמת גן: אופקים.
- כורזים, י', אבו עסבה, ח' ודולב, ט' (2002). ילדים ובני נוער בסיכון בקרב האוכלוסייה הערבית במחוז חיפה והצפון. ישראל: מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה בישראל והמרכז לילדים ולנוער.
- מלקיודי, ק"א (2004). הבנת ציורי ילדים. קריית ביאליק: אח. מסאלחה, ז' (2011). מאפייני התקשרות, ארגון מנגנוני הגנה ופסיכופתולוגיה בקרב ילדים בסיכון, שחוו התעללות פיזית או הזנחה, מהמגזר הערבי בישראל. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת בר-אילן.
- מרקמן-סימנס, ד' (2001). גילויי אלימות בציורים- אבחון וטיפול. חיפה: מכללת שאנן.
- פוקס-אפלמן, ת' (2009). צייר לי ציור: משמעות הציורים והמשחק של ילדים מנקודת הראות של הפסיכופתולוגיה האנליטית. קריית ביאליק: אח.
- פליישמן, ר', ברנע, נ', דולב, ט', בן זמרה, ד' והויזלך, צ' (1999). סקר פנימיות בשירות לילד ולנוער ומערכת הפיקוח עליהם. ירושלים: גיוינט-מכון ברוקדייל.
- פרץ, י' (2003). בובה של ילדה: על מדיניות הילד בישראל. חברה, 8, 6-8.
- ציונית, פ', ברמן, צ' ובן אריה, א' (2009). שנתון ילדים בישראל. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד, מרכז המחקר והמדע.
- רז, מ' (2012). הציור כראי הנפש: ניתוח ציורי ילדים ומבוגרים. תל אביב: רסלינג.
- רימרמן, י' (1975). הילד ניכר בציוריו: הציור כאמצעי הבעה ואבחנה. תל אביב: אוצר המורה.

- Bar-Nir, D., & Schmid, H. (1998). Psychosocial treatment and relation between children in residential boarding schools and their parents. *Child & Family Social Work, 3*, 247-257.
- Blizard, R. A., & Bluhm, A. M. (1994). Attachment to the abuser: Integrating object relations and trauma theories in treatment of abuse survivors. *Psychotherapy, 31*, 383-390.
- Buck, J.N. (1969). *Advances in the house-tree-person technique: Variations and applications*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Buck, J.N. (1981). *The house-tree- person technique*. Los Angeles, CA : Western Psychological Services.
- Buehler, C., Orme, J., Post, J., & Patterson, D. (2000). The long-term correlates of family fosters cars. *Children and Youth Services Review, 22(8)*, 595-625.
- Bar-Nir, D., & Schmid, H. (1998). Psychosocial treatment and relation between children in residential boarding schools and their parents. *Child & Family Social Work, 3*, 247-257.
- Blizard, R. A., & Bluhm, A. M. (1994). Attachment to the abuser: Integrating object relations and trauma theories in treatment of abuse survivors. *Psychotherapy, 31*, 383-390.
- Buck, J.N. (1969). *Advances in the house-tree-person technique: Variations and applications*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- Buck, J.N. (1981). *The house-tree- person technique*. Los Angeles, CA : Western Psychological Services.
- Buehler, C., Orme, J., Post, J., & Patterson, D. (2000). The long-term correlates of family fosters cars. *Children and Youth Services Review, 22(8)*-595-625
- Burns, R.C. (1982). *Self-growth in families: Kinetic family drawings (K-F-D): Research and application*. New York : Brunner/Mazel.
- Burns, R.C., & Kaufman, S.H. (1970). *Kinetic family drawings (K-F-D)*. New York: Brunner- Mazel.
- Carpenter, M., Kennedy, M., Armstrong, A.L., & Moore, E. (1997). Indicators of abuse or neglect in preschool children`s drawings. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services, 35*, 10-17.
- Cicchetti, D., & Rogosch, F.A. (2001). The impact of child maltreatment and psychopathology on neuroendocrine functioning. *Development and Psychopathology, 13(4)*, 783-804.
- Cohen, F.W., & Phelps, R.E. (1985). Incest markers in children`s artwork. *Arts in Psychotherapy, 12*, 265-283.
- Davidson-Arad, B., Englechin-Segal, D., & Wozner, Y. (2003). Short-term follow-up of children at risk: Comparison of the quality of life of children removed from home and children remaining at home. *Child Abuse & Neglect, 27(7)*, 733-750.
- Davidson-Arad, B. (2005). Fifteen-month follow-up of children at risk: Comparison of the quality of life of children removed from home and children remaining at home. *Children and Youth Services Review, 27(1)*, 1-20.
- Elin, N., & Nucho, A.O. (1979). The use of kinetic drawing as a diagnostic tool in assessing the child`s self-concept. *Art Psychotherapy, 6*, 241-247.

- Gough, D. (1996). Defining the problem. *Child Abuse & Neglect*, 20, 993-1002.
- Haj-Yahia, M. M., & Abdo-Kaloti, R. (2008). Mental health consequences of Palestinian adolescents' exposure to family violence. *Journal of Loss and Trauma*, 13(1), 1-41.
- Haj-Yahia, M. M., & Ben-Arieh, A. (2000). The incidence of Arab adolescents' exposure to violence in their families of origin and its socio-demographic correlates. *Child Abuse & Neglect*, 24(10), 1299-1315.
- Haj-Yahia, M. M., Musleh, K., & Haj-Yahia, Y. M. (2002). The incidence of adolescent maltreatment in Arab society and some of its psychological effects. *Journal of Family Issues*, 23, 1032-1064.
- Hammer, E.F. (1980). Projective drawings. In A.I. Rabin (Ed.), *Projective techniques in personality assessment*. New York: Springer. (pp. 366-393)
- Hammer, E.F. (1997). *The clinical application of projective drawings*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Hardin, M.E., & Peterson, L.W. (1997). *Children in distress: A guide for screening children's art*. New York : W.W. Norton.
- Hasan, M. (1999). The politics of honor: Patriarchy, the state and the murder of women in the family honor. *The Journal of Israeli History*, 21, 1-37.
- Joiner, T.E., Schmidt, K.L., & Barnett, J. (1996). Size, detail, and line heaviness in children's drawings as correlates of emotional distress: (more) negatives evidence. *Journal of Personality Assessment*, 67, 127-141.
- Kellogg, R. (1969). *Analyzing children's art*. Palo Alto, Calif: National Press Books.
- Malchiodi, C. (1990). *Breaking the silence: Art therapy with children from violent homes*. New York: Brunner/Mazel.
- Malchiodi C. (2002). *Handbook of art therapy*. New York: The Guilford press.
- Manly, J., Kim, J.E., Rogosch, F.A., & Cicchetti, D. (2001). Dimensions of child maltreatment and children's adjustment: Contribution of developmental timing and Subtype. *Development and Psychopathology*, 13, 759-782.
- Moss, S.Z., & Moss, M.S. (1984). Threat to place a child. *American Journal of Orthopsychiatry*, 54(1), 168-173.
- Orme, J., & Buehler, C. (2001). Foster family characteristics and behavioral and emotional problems of foster children: A narrative review. *National Council on Family Relation*, 50 (1), 3-15.
- Palmer, L., Farrar, A.R., Valle, M., Ghahary, N., Panella, M., & DeGraw, D. (2000). An investigation of the clinical use of the House-Tree-Person projective drawings in the psychological evaluation of child sexual abuse. *Child Maltreat*, 5, 169- 175.
- Piperno, F., Di Biasi, S., & Levi, G. (2007). Evaluation of family drawings of physically and sexually abused children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 16, 389-397.
- Shields, A., Ryan, R., & Cicchetti, D. (2001). Narrative representations of caregivers and emotion dysregulation as predictors of maltreated children's rejection by peers. *Developmental Psychology*, 73, 321-33.
- Taussing, H.N. (2002). Risk behaviors in maltreated youth placed in foster care: A longitudinal study

- of protective and vulnerability factors. *Child Abuse & Neglect*, 26, 1179- 1199.
- Toth, S.L., Cicchetti, D., Macfie, J., & Emde, R.N. (1997). Representation of self and other in the narrative of neglected, physically abused, and sexually abused preschooler. *Development and Psychology*, 9, 781-796.
- Journal of Personality Assessment*, 54 (1&2), 78- 86.
- Veltman, M.W., & Browne, K.D. (2002). The assessment of drawings from children who have been maltreated: A systematic review. *Child Abuse Review*, 11, 19-37.
- Yama, M.F. (1990). The usefulness of human figure drawings as an index of overall adjustment.

לפניות בנוגע למאמר זה : neven_f2001@yahoo.com